

Tillmann J. A.

Tengerek, egek

Tillmann J. A.

Tengerek, egek

A könyv kiadását a Moholy-Nagy Művészeti Egyetem támogatta.

A borító Koronczai Endre *422203WD337* című szélrajzának
(2022, ceruza, papír, 120×150 cm) felhasználásával készült.

© Tillmann J. A., Typotex, Budapest, 2023

Engedély nélkül semmilyen formában nem másolható!

ISBN 978 963 493 245 1

A tenger a másik haza, a végtelen.

Márai Sándor

Az égből mindig több van, mint minden másból.

Miroslav Mandić

AZTÁN FELTŰNT A TENGER...

Aztán feltűnt a tenger, a nagy kék tenger.

Jean de Brunhoff: *Babar utazásai*

A tenger hozzánk tartozik; életünk, előtörténetünk és jelenvalóságunk hordozója, létrejöttünk előfeltétele és fennállásunk nélkülözhetetlen forrása. A Föld felszínének túlnyomó részét, közel háromnegyedét borítja; főként felületének párolgásából keletkeznek a felhők, erednek az esők, és táplálkoznak az édesvizek. Életünk és minden szerves lét eredetének helye. Lévén, hogy minden *szülőföldet* megelőz a *szülővíz*. Ezért is érezzük magunkat a tengerbe visszatérve úgy, *mint a magzat a magzatvízben* (Márai Sándor).

Vannak, akiknek az életében a tenger kezdettől fogva jelen van, és vannak, akiknek ez csak később vagy egyáltalán nem adatik meg. A közelségében élők közül olykor reflektálnak is erre a közelségre, így a szobrász Eduardo Chillida vagy a zenész Brian Eno egyaránt tágasságának a gondolkodásukra gyakorolt hatását emelik ki.¹

Számomra a *Babar utazásaiban* tárult föl a tenger távlata, ami először két évvel születésem után jelent meg magyarul, és vélhetően akkortájt került a szemem elé.² A nagy színes lapok némelyikét egészen betölti a különböző árnyalatú, a horizontig húzódó kékség, mely a tengert hivatott megjeleníteni. Rajta sziget is látható, a vízen gőzhajó és vitorlások, a partján kisváros, parti sétánnyal, stranddal, fürdőzőkkel... Lenyűgöző látvány volt a szűkös falusi világban, ahogy a mesék Óperencián túli és inneni tengerei kitágították a képzelet terét. De akkor csak sejtelmem támadhatott arról, hogy milyen a valóságos tenger: hatalmas sík, roppant horizont és végtelen víz.

A képeken föveny nem látszott, ahogy a homokra kifutó és visszahúzódó hullámok játéka sem. Ezt pár évvel később a *Robinson Crusoe* filmváltozatának kezdőképeiben pillantottam meg, és első mozgalmas tengeremlékként máig őrzöm. Kétségtelen, hogy semmi más „sem képes azt a tartós bűvöletet kiváltani, ami megannyi versben tárul föl: látva a mindegyre ismétlődő színjátékot, ahogy az óceán a homokra zúdul.”³

Valóságos tengerhez csak mintegy két évtizeddel később jutottam el először: az Északi-tengerhez, Hollandiában. Aztán jártam más tengereknél, majd az Atlanti-óceánnál is. Nem mintha különösebb jelentősége lenne különbözőségüknek; ezért is állapítja meg Borges méltán, hogy *számosak a tengerek, de mégiscsak egy tenger van (El Mar)*.

Az évről évre, évtizedeken keresztül megtett utazások a tengerhez valójában zarándoklatok.⁴ Ha ez egy meleg tenger – mint amilyen az év jó részében az Adria –, egyszersmind visszaút az édeni kertbe. Mindennek kibontakozása és elkövetkezte elé. Az Éden, az eredet teljességébe. A határtalan, korlátatlan, mérhetetlen távlatához. Annak a térnek a kontemplálásához, amely „feloldja egzisztenciánk szorongató zsúfoltságát, a támadó valóságot mérhetővé teheti és ezzel kivédhetővé minden kicsinyes elemnek azt a hipnózisát, hogy ő az abszolút mérték, amelynek alá kell vetnünk magunkat”. Tábor Béla ezt a filozófiai kutatás felhajtóerejéről írja, de nem kevésbé érvényes a tenger távlatának tekintetbevételére. Amely meditációról az óceánokon otthonos, bálnavadász Melville méltán írta azt a *Moby Dick*-ben, hogy a végtelen vízzel mindörökre összetartozó.⁵

Korábban, ahogy azóta is, költők és írók sokasága kísérelte meg szavakba foglalni a tengerek átható élményét. Fernando Pessoa feljegyzése ezeknek mintegy összegzéseként olvasható: „Megszámlálhatatlan órát, laza pillanatok sorát töltöttem éjszakai sétáim során a magányos tengernél. Minden gondolat, amely valaha embereket éltetett, minden érzelem, amelyet valaha emberek megszűntek átélni, meditációm során a tengernél mint a történelem sötét rezüméje ment rajtam keresztül.”⁶

Az idők során a nyugati világban ez a poétikus és filozofikus viszonyulás korántsem volt általános érvényű. Az ókori görögök és rómaiak tengerekkel bíró, hajózó népekként bensőséges viszonyban álltak a tengerrel, úgy a hétköznapiakban, mint a költészetben és a filozófiában. Aztán, ahogy a népvándorlások és a muzulmán hódítások nyomán a *Mare Nostrum*, a Földközi-tenger megszűnt az *oikumené* beltengere lenni, a hatalmi és kereskedelmi változások éreztették hatásukat. A középkori Európa, főként nyugati részének centrumai, északabbra kerültek, a tengerpartok közelségéből többnyire a szárazföld belsejébe tevődtek át. A hajózásban is évszázadokig tartó hanyatlás következett be, és a tengerhez fűződő kapcsolat is jelentős változáson ment keresztül. „A hatalmas tengeri területekhez képest a 16. században az ember jelenléte csupán néhány sávra, vonalra, parányi támaszpontra korlátozódik (...) – írja nagy mediterrántörténeti művében Fernand Braudel. – Óriási területeken a tenger éppolyan üres, mint a Szahara.”⁷

Mindebben a kereszténység elterjedése is közrejátszott, mivel – a judaizmus alapvető képzeiteinek örököseként – a tengerhez távolságtartással viszonyult. Bár Izráel földje érintkezik a tengerrel, a zsidóság nem vált hajózó kultúrává; számára a tenger a szörnyek lakhelye, a Leviatán birodalma volt. Az

evangéliumok már árnyaltabb képet adnak; a próféta-elődökhöz képest Jézus „tanítani kezdett a tengerparton” (Mk 4,1–9), és hajóra is szállt. Jóllehet ez a „tenger” a Tiberiás- vagy a Genezáret-tó, mégis „tengeri” tulajdonságokkal rendelkezik, hajósai olykor életveszélyes viharoknak vannak kitéve – a filozófus Andrei Pleșu méltán hangsúlyozza Jézus tanítása kapcsán az *eredeti görög szöveg* tenger szavát (*thalassza*): „számára a legmegfelelőbb hely a nyílt tér, a tenger partja (*para tén thalasszan*)”.⁸

A tengeren és partján nyíló tér végtelenségének tapasztalatából és a héber–hellén vallásfilozófiából származik mai térfelfogásunk eredete is: az első általános, a modern fizikai tér képzetét elővételező térfogalom az alexandriai, hellenizált zsidóság körében keletkezett. Ez a *ma’kóm* fogalma, ami Isten *mindenütt jelenvalóságának* (*ma’kóm kades*) filozófiai-teológiai értelmezéséből ered.⁹ Elgondolásában a zsidó teológia és a görög filozófia mellett vélhetően a tenger átható távlata is közrejátszott, ami a zsidó diaszpórának a Földközi-tenger medencéjében a korábbi három évszázad során tapasztalatává vált. Még közvetlenebbé válik a viszony Tarszoszi Szent Pál működésének köszönhetően, aki maga is sokat járt a tengeren; leveleiben beszámol hajóútjairól, melyek során többször is hajótörést szenvedett.

A tenger kultúrtörténetéről szóló könyvében John Mack ezért jut arra a megállapításra, hogy

„a tenger a meghatározó nyugati szemléletben mint végletes vadság karakterizálódik”.¹⁰ Üres, ember nélküli térség: „[T]ér, nem hely. (...) Az irodalom és a himnológia bővelkedik ilyen reflexiókban; narratív elgondolásaiiban a tengert szimbolikusan és metaforikusan ábrázolja, nem pedig valóságos helyként.”¹¹

Az *Újvilág* felfedezésével ez a folyamat fordulatot vett, és a 16. századi *térforradalom* (Carl Schmitt) a világtengereken bontakozott ki. A tengeren túli ismeretlen felé törő embernek a globális integráció kezdeményezésében játszott szerepét *történelemfilozófiájában* Hegel pontosan jellemzi: a tenger „a korlátlan és végtelen képzetét kelti bennünk, s mivel az ember ebben a végtelenben érzi magát, ez arra bátorítja, hogy túlmenjen a korlátozotton. A tenger maga a határ nélküli, és nem tűri, miként a belvidék, hogy az ember nyugodtan városokba zárkózzék. A szárazföld, a völgy sík az embert a talajhoz rögzíti; ezáltal végtelen sok függőségbe jut. De a tenger túlviszi őt a korlátozott körökhöz. A tenger fölkel a bátorságot (...). A tevékenység, amelyre a tenger hívogat, egészen sajátos; a tenger egészen sajátos jellemet feltételez.”¹²

Meglepő, hogy a tengeren túli földrészek felfedezését és meghódítását csak jóval később követte a tengerpartoké; csak a 18. századtól kezdett kibontakozni a partok iránti érdeklődés. Ennek indítéka meglehetősen eltért az előbbtől, de legalább annyira különbözik a mai vonzódás motívumaitól, mivel első sorban a korabeli gyógyászati divatnak köszönhető: „[A] fürdővendégek 1750 körül kezdődő rohama a tengerpartokra egy régi félelem ellen irányult – írja Alain Corbin a tengerpartok felfedezéséről szóló könyvében. – A melankólia és a spleen elleni küzdelem stratégiájához tartozott (...). Ezzel magyarázható az orvosi fejtegetések gazdagsága, amelyeket a hideg tengervíz és főként a hullámfürdő és a partvidéken tartózkodás indikációjának szenteltek.”¹³

A tenger közelségének keresésében a medicina korabeli divatja mellett persze más tényezők, így a szociális viszonyok és a szellemi horizont változása is közrejátszott: az irodalomban a szentimentalizmus, a filozófiában a természetfelfogás radikális változása, csakúgy, mint a fenséges esztétikájának megjelenése. Ezt Edmond Burke fenségesről írott könyve éppúgy mutatja,¹⁴ mint Joseph Addison vallomása: „Mind-abbban, amit eddig láttam, semmi sem ragadta meg olyannyira a fantáziámat, mint a tenger vagy az óceán. (...) a kellemes borzongás, amit ez a színjáték kivált

(...). Egy ilyen tárgy a lelkemben egy mindenható lény eszméjét kelti fel, és éppúgy meggyőző létéről, mint egy metafizikai bizonyítás.”¹⁵

Az 1760-as évektől, a romantika kibontakozásától kezdődően a tengereknél is megjelentek a magányos sétálók; 1810-ben készül el Caspar David Friedrich *Magányos szerzetes a tengerparton* című képe, a romantikus festészet emblematikus darabja. A partokra egyre több ember érkezik, magányosan és társaságban egyaránt. A látogatók számára már a kilátás, a tengeri távlat a fő vonzerő: „Európa nyugati felében szabályosan szenvedélyes érdeklődés támad a kilátópontok iránt, amelyeket emelvényekkel és tájékoztató táblákkal látnak el. Innentől a világítótorony felkeresése a kirándulási rituálé része (...).”¹⁶

Ettől kezdve a partok egyre jobban kiépültek és átalakultak; a tömegturizmus hatása a térség épített környezetében általánosan érvényesül, nem csak olyan elrettentő példákban mutatkozik meg, mint amilyen a tengerpartokra helyezett sokemeletes szálloda-lakótelepek sora. „A kortárs fogyasztót, aki nyaralást vesz a tengerparton, elárasztják a tengerpart és építményei képeivel, amelyeket az eladhatóság érdekében terveztek” – írja a tengerpartok építészet- és társadalomtörténetéről szóló könyvében Fred Grey.¹⁷

A természet nehezen kimeríthető bőségének köszönhetően még Európában is találhatók olyan partvidékek, öblök és szigetek, amelyek mentesek a re-

kreációs és szórakoztatóipar által motivált és animált tömegek jelenlététől. Ahol zavartalanul szemlélhető a tenger egyedülálló távlata, és ahol érthetővé válik egyebek mellett az is, miért lett az antik filozófiában a *léleknyugalom*, a *metafizikai minimum* metaforája a *tengercsend*. Akárcsak az eredetét képező archaikus tapasztalat, amely a tenger felfoghatatlan kiterjedése, roppant ereje és eredendő rejtélye láttán támad. Így érthetővé válik az is, hogy „az eleuziszi beavatások a tengerhez való utazással zárultak” – amiről Northrop Frye még azt is feltételezi, hogy „Xenophón *Anabászs*ának nagy kiáltásában: »A tenger!«,¹⁸ talán ez a szertartás visszhangzik”.¹⁹ Mert a régi korok emberét a tenger éppúgy, mint minket is, minden másnál közvetlenebbül szembesítette a létezés misztériumával.

„Az élet magától értetődő alapja – mondja Karl Jaspers, egyetlen mondatba sűrítve a tenger fizikai, természettörténeti és metafizikai távlatát –, nevezetesen a végtelen jelenvalósága.”²⁰

A TENGER TÁVLATA

A térről úgy véljük, hogy maga a változatlanság. Adva van és lesz, ahogy mindig is volt. Mindannak ellenére, amit a téridő összefüggéséről és relativitásáról tudunk, konkrétan és képletesen egyaránt. Úgy vagyunk vele, mint a naplementével: tudjuk, hogy nem a Nap megy le, hanem mi fordulunk el tőle. Ennek ellenére nem tudunk eltekinteni attól a nyilvánvaló tényről, hogy nap mint nap lemenni látszik a nyugati horizonton.

A tér persze majdhogynem változatlan, legalábbis életidőnkben a kozmikus változás – eltekintve az időnként felbukkanó kométáktól – nem igazán érzékelhető. A térről alkotott elképzeléseink annál inkább alá vannak vetve a változásnak; mindannak, amit tapasztalataink és ismereteink alapján konstruálunk. Személyes történetünk tekintetében nem kevésbé, mint a kultúra kollektív szövedékére nézve. A személyiség-lélektan újabb felismerései egyértelműek: „Bizonyos életkor után kialakul a környezet téri helyzetét folyamatosan reprezentáló mentális struktúra,

a mentális térkép (...). Az emocionális hatások a gravitációs vonzáshoz hasonlóan torzítják a teret. A felnőtt ember intellektuális ismeretei és interpretációi adják meg az euklidészi szabályoknak engedelmeskedő formáját. Mentálistérkép-mechanizmusa azonban nem tükrözi, hanem generálja, konstruálja a tevékenység referenciakereteit.”¹ A személyes térélmény „kollektíven létrehozott és átélt realitás. A térszlelés fejlődését, a világban való eligazodás képességét a kollektív élményekből való részesedés iránya és mértéke határozza meg.”²

A térfelfogás kulturális meghatározottsága az antropológiában már régóta ismeretes; Durkheim megfogalmazása szerint: „A tér nem az a homályos és meghatározatlan közeg, aminek Kant képzelte (...) mivel az ugyanabban a civilizációban élő emberek ugyanolyan módon képzelik el a teret, az érzelmi értékeknek és a belőlük fakadó különbségtételeknek is közöseknek kell lenniük; ez pedig csaknem szükségszerűen azt feltételezi, hogy társadalmi eredetűek.”³

Az újabb pszichológiai kutatások kimutatták, hogy a tér „emberi kapcsolatokkal van kitöltve. Kommunikatív és imaginatív kapcsolatok hálózata. A térérzékelés nemcsak korai, preverbális élményeinknek, de a térről való tudásunknak is ki van szolgáltatva. A térről való tudás megváltoztatja a térélményt.”⁴

A térre irányuló tudományos érdeklődés is azt jelzi, hogy jelenünk *a tér kora* (Foucault), amelyben a földi terek globális összetartozása, „a közeli és a távoli, az egymás melletti és a szétszóródott” mindennapi tapasztalatává vált.⁵ A *spatial turn*, a kultúrakutatásban bekövetkezett téri fordulat⁶ nyomán nyilvánvalóvá vált a kultúrák térkonceptióinak különbözőzése és történetisége.⁷ „A tér – Michel Serres tudományfilozófus szerint – a kultúra terméke, a történelem terméke, és talán nem is csak a geometriáé, hanem a teológiáé és a politikáé.”⁸

A tértörténet alapművének számító *Concepts of Space* című könyvében Max Jammer megállapítja, hogy „Philontól Newton koráig és még később is a metafizika és a tulajdonképpeni fizika mellett a teológia bizonyul fontos tényezőnek a fizikai térelméletek kialakításában”.⁹ A newtoni tér koncepciójának eredete a judaizmus gondolkodása Istenről; mindenütt jelenvalósága a tér (*ma'kom*), amit Jammer az első század palesztinai zsidóságából eredeztet.¹⁰

Az univerzális tér elgondolása ebben a korszakban Philón írásai mellett Tarszoszi Szent Pál efezusiaknak írt levelében is megjelenik (3,18–19): „Adja meg nektek dicsőségének gazdagsága szerint, hogy (...) fel tudjátok fogni (...), mi a szélesség és a hosszúság, a magasság és a mélység...” A farizeus képzettségű

szerzőnek ezek a Khrisztosz egyetemességéről szóló sorai nemcsak a judaizmus teológiájában, hanem a hellénizmus kultúrájában jártas írástudó ismereteiről is tanúskodnak.

A következő században Iréneusz tovább árnyalja Pál levelének térfelfogását: „Ő maga (...) eltölt mindent ebben az egész világban és körülfogja hosszúságát és szélességét, magasságát és mélységét, (...) mert a kereszt alakját rányomta a világra (...), és megtudjuk, hogy ő az, aki megvilágítja a magasságot, ő az, aki az égben van, aki magában foglalja a mélységet, ő az, aki a föld alatti térségekben van, aki kiterjeszti a hosszúságot Keletről Nyugatra, és ő az, aki kormányozza mint uralkodó az északi tájat és a dél szélességét (...).”¹¹

A hellenizmus világában a tenger távlata, tágas tere az egész mediterráneum tapasztalata. Mondhatni, az *oikosz*, a lakott világ *a föld(ek) közti tenger* (Μεσόγειος Θάλασσα) övezetében él. A Földközi-tenger görögök lakta keleti medencéje a Föld legtagoltabb partvidéke, ahol a tenger „egy főre eső” tekintetbevételének lehetősége egyedülálló. A tenger a görög gondolkodás számára nemcsak a meditáció távlata, hanem „a megismerés láthatatlan mértéke” (Szolón) is, ami mindent összetart.¹² A görög filozófia ebben a tágasságban honos: „Minden irányban a végtelenség tárul elébe” (Lucretius).¹³

A hellenizmus világa fokozatosan alakult át – Keleten görög, Nyugaton latin keresztény univerzum-

má. A középkori kereszténység világa nem tagolódott nemzeti kulturális terekre, „az Egyház és a klerikus elit intellektualizmusa (...) nem ismert »régióhatárokat«”.¹⁴ A középkori mindenség tere univerzális. „Egységesként felfogható mindenségről akkor beszélhetünk – írja Tatár György –, ha e mindenség valamennyi ténye egyetlen nyelv útján leírható, azaz ha ugyanegy beszéd bejárhatja minden táját. Ez annyit jelent, hogy létezik egy, a mindenkori szemlélőnél hatalmasabb, átfogóbb tapasztalat, amely a szemlélő számára tájékozódási pontként szolgál afelől, hogy e mindenség mely részén és mikor tartózkodik.”¹⁵ A térben való eligazodás, a tájolás és a közlekedés egy ilyen univerzalitásban egyszerre konkrét és képletes érvényű. Így a görög, illetve a latin *koiné* gyakorlatilag is lehetővé tette a benne élő számára, hogy *bejárhatja minden táját*.¹⁶

A középkori keresztény univerzalitás tágassága valamelyest egy gregorián ének vagy a gótikus polifónia művei hallatán ma is megtapasztalható.

Kora újkori térforradalom

Számos különböző tényező hatására 1500 körül a középkori univerzalitás, a kereszténység egyetemes kulturális tere bomlásnak indul, egy *térforradalom* veszi kezdetét: „Egy térforradalomhoz több szükséges,

mint partra szállni egy ismeretlen vidéken. Ehhez a térfogalmaknak az ember létezését minden fokon és területen megragadó változása szükséges. A 16. és 17. század roppant korfordulója mutatja, mit jelent ez. E korforduló évszázadaiban az európai emberiség egyidejűleg alkotó szelleme minden területén új térfogalmat alakított ki.”¹⁷ Az új térfogalom kialakulásában főként a „nagy földrajzi felfedezések”, az arisztotelészi térfelfogás egyeduralmának megszűnése, és az írás sokszorosítható médiumának feltalálása játszott kulcsszerepet.¹⁸

Az új földrészek felfedezése nem egyszerűen újabb tájékok megismerését, az addig ismert térségen túlra jutást jelentette, hanem ténylegesen egy *új világ* tapasztalatát: azt, hogy az ember nem egy síkon, hanem egy bolygó, egy gömb felszínén él. „Az ember történelme során először került a kezébe, mint egy golyó, az egész, valódi földgömb. Az, hogy a Föld egy gömb volna, egy középkori ember, de még Martin Luther számára is, nevetséges, komolyan nem veendő képzelgés volt. Most a Föld gömbalakja kézzelfogható ténnyé, kikerülhetetlen tapasztalattá és vitathatatlan tudományos igazsággá vált.”¹⁹ Olyannyira, hogy holland hajósok már a 16. században földgömböket vittek magukkal.²⁰

A középkori kozmosz eróziójával egész Európa veszít univerzalisztikus tágasságából, ugyanakkor tengerrel rendelkező térségei – főként hajósai,